

Z prípravy na XVIII. svetový filozofický kongres

SPOLOČENSKO-HISTORICKÉ DIMENZIE VEDOMIA A POZNANIA

FRANTIŠEK NOVOSAD, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

Problém povahy vedomia, jeho štruktúry a funkcií, obsahu a možných foriem je oddávna jednou z najzávažnejších filozofických tém. Tento problém nie je len záležitosťou ontológie alebo gnozeológie. Určitá odpoveď na otázku povahy vedomia sa prejaví pri riešení všetkých filozofických problémov: či už pôjde o problémy etiky, estetiky alebo teórie vedy.

V rámci súčasnej buržoáznej filozofie sa proti sebe postupne formujú dve antinomicky proti sebe vyhrotené koncepcie vedomia. Nazvime ich — i keď to možno nie je najadekvátnejšie označenie — monologizmom a dialogizmom.

Monologická koncepcia vedomia je v najčastejšej podobe zastávaná snád E. Husserlom v karteziánskom variante fenomenológie. Podľa Husserla je vedomie vždy intencionálnej povahy. Vedomie je primárne vedomím niečoho. Vzťah k predmetu je najpodstatnejšou charakteristikou vedomia. Vedomie má podľa Husserla vždy určitú štruktúru a práve pojem intencionality dovoľuje odlíšiť vo vedomí noetickú a noematickú stránku. Rozbor tejto noeticko-noematickej štruktúry vedomia sa stáva základnou témou fenomenologických deskripcií. Husserl sám zostal vždy dôsledným idealistom: Cogito má v sebe svoje cogitatum, transcendencia je vždy iba špeciálnym prípadom širšieho pojmu imanencie vôbec. Predmet je konštituovaný transcendentálnym vedomím. Nemožno tvrdiť, že intencionálna koncepcia vedomia musí priamo viesť k subjektívnemu idealizmu. V rámci buržoáznej filozofie 20. stor. sa stretávame s pokusmi interpretovať pojem intencionality realisticky (napr. u R. Ingardena). Najslabším miestom intencionálnej koncepcie vedomia je však problém skúsenosti iného, problém vzťahu vedomia — iné vedomie, ego — alter ego. Stačí si pripomenúť Husserlov úporný zápas s problémom intersubjektivity v *Karteziánskych meditáciách*.

Niet teraz času podať rozbor Husserlových úvah. Zaznamenajme len výsledok. Prekonanie solipsizmu je na báze intenciálnej koncepcie vedomia nemožné; transcendentálne ego zostáva odsúdené na to, aby nadvždy odzrkadľovalo samo seba.

Husserlovu koncepciu vedomia sme nazvali monologickou. Proti tejto koncepcii sa formuje iná koncepcia. Nazvime ju dialogickou. Primárnym

vzťahom, ktorý sa v nej tematizuje, nie je vzťah vedomie — predmet vedomia, ale vzťah vedomie — iné vedomie. „Präfenoménom“, z ktorého vychádza dialogická koncepcia vedomia, nie je egoita, ale intersubjektivita, sféra kontaktov a komunikácie medzi vedomiami. Vari najvýraznejšie je dialogická koncepcia vedomia reprezentovaná neskorým L. Wittgensteinom. Pripomeňme si v tejto súvislosti jeho polemiku proti koncepcii „privátneho jazyka“ vo *Filozofických skúmaniach* (napr. § 199, 378, 380). V § 199 sa píše „... informovať, dať rozkaz ... sú zvyky (obyčaje, inštitúcie)“. V § 202 Wittgenstein zdôrazňuje „Podľa pravidla sa nedá postupovať súkromne, lebo inak by bolo domnievať sa, že postupujeme podľa pravidla to isté, ako postupovať podľa pravidla“. Mimochoďom v § 205 Wittgenstein priamo polemizuje proti intencionálnej koncepcii vedomia.

Dialogickú koncepciu vedomia nezastáva len L. Wittgenstein. Známe sú rôzne formy dialogizmu: od vyslovene teologizujúcich koncepcií personalizmu až k výlučne svetským koncepciám J. Deweyho a H. Meada. Pre nich všetkých je vedomie predovšetkým a výlučne „interiorizovaným dialógom“.

Pojem dialógu ako kľúča k pochopeniu povahy vedomia sa dostal do centra pozornosti nielen ako forma prekonávania monologizmu. Dôležitú úlohu zohral i v procese prekonávania dilemy psychologizmus-antipsychologizmus. Pri riešení tejto dilemy sa vychádzalo z takmer samozrejmeho predpokladu, že pri určovaní ontologického statu významov máme na výber len medzi dvomi druhmi bytia, a to medzi ideálnymi významami alebo sférou psychických zážitkov.

Spor psychologizmus-antipsychologizmus prešiel mnohými fázami. Na začiatku 20. stor. — potom ako E. Husserl publikoval prácu *Logische Untersuchungen* — sa zdalo, že spor je definitívne rozhodnutý v prospech stanoviska obhajujúceho špecifickosť a autarktnosť sféry ideálnych významov. Problém však nebol len v tom, ako odlíšiť sféru ideálneho a sféru psychického a ako zaistiť autarktnosť sféry ideálneho, ale aj v tom, ako stanoviť súvislosť medzi ideálnym a psychickým. Husserlovo riešenie vlastne prerušovalo „styk“ medzi psychickým a ideálnym. Vždy znovu sa vynáral problém súvislosti medzi psychickým a ideálnym. Tak sa znovu reprodukoval spor psychologizmu s antipsychologizmom. Pri pokusoch o riešenie tohto sporu však postupne bola objavovaná nová sféra, a to sféra dialogického, sféra komunikácie. Práve v tejto sfére dochádza k sprostredkovaniu medzi „ideálnym“ a „psychickým“, práve tu sa subjektívne objektivizuje a objektívne sa včleňuje do subjektívneho.

Sféra dialogicko-komunikatívneho je zložito vrstvená. Jednotlivé vrstvy možno rozlíšiť podľa stupňa sedimentácie, fixácie foriem komunikácie. Analýza sféry fixovaných foriem komunikácie prispela predovšetkým k pochopeniu toho, ako poznávacie a interpretačné sústavy nadobúdajú pevnú a určitú štruktúru a ako sa reprodukujú. Rozbor štruktúr neformálnej komunikácie, ako aj rozbor foriem prelínania sa formálneho

a neformálneho prispel k pochopeniu mechanizmov vzniku nového poznania, resp. k pochopeniu toho, ako sú kognitívne a interpretačné inovácie akceptované vedeckými spoločnosťami.

Analýze štruktúry a funkcií komunikácie vo vedeckých spoločnostiach je dnes venované takmer neprehľadné množstvo literatúry. Analýza komunikačných štruktúr sa ukázala byť produktívnou nielen pri skúmaní genézy, upevňovania sa a zmeny vedeckých teórií, ale i pri skúmaní vývoja umenia a náboženstva.

V posledných rokoch boli pozitivistické a transcendentalistické koncepcie interpretačných sústav (vychádzajúce z monologických koncepcií vedomia) vytlačené komunikačnými koncepciami interpretačných sústav (tie mlčky alebo explicitne vychádzajú z dialogického chápania vedomia). Pri skúmaní povahy vedeckých teórií najvýraznejšími predstaviteľmi komunikačných koncepcií vedy sú Ludwick Fleck a T. S. Kuhn. Kuhn akcentuje predovšetkým skúmanie integratívnej funkcie teórie voči určitému vedeckému spoločenstvu. L. Fleck zasa zdôrazňuje, že poznanie nemožno chápať ako dvojčlennú reláciu, ako vzťah medzi subjektom a objektom, ale ako trojčlennú reláciu, pričom tretím členom je určitý myšlienkový štýl, nositeľom ktorého je myšlienkový kolektív.

Komunikačné teórie vedy výrazne obohatili skúmanie dejín vedy. Pozitivismus i transcendentalizmus boli v zásade normativistické koncepcie. Nechceli ani tak skúmať, aká veda „je“, ale sa usilovali ukázať, aká veda „má byť“. Fleck a Kuhn naproti tomu pojmy paradigma, myšlienkový štýl, vedecké spoločenstvo... usmerňujú pozornosť na skúmanie vedy v jej fakticite, v jej nehotovosti, premenlivosti a historickosti. Zároveň však nemožno nevidieť, že Fleck i Kuhn majú sklon chápať myšlienkový štýl, paradigmu len ako sedimentáciu sociálnych tlakov, ako fixáciu myšlienkových fikcií, ktoré určité vedecké spoločenstvo akceptovalo. I tu zostáva problém vzťahu predmetnej a komunikatívnej dimenzie poznania neriešeným.

Monologické koncepcie vedomia (akcentujúce vzťah vedomie — objekt) teda zlyhávali pri riešení problému intersubjektivity. Dialogické koncepcie vedomia zasa nedokážu adekvátne interpretovať vzťah vedomia k objektívnej realite. Objektivita je v nich redukovaná na intersubjektivitu a intersubjektívne vzťahy sú redukované na komunikatívne, teda duchovné vzťahy medzi subjektmi. Dialogické koncepcie nedokážu ukázať, ako sa v rámci vedomého vzťahu k svetu integrujú predmetné a významové dimenzie všetkých poznávacích a interpretačných aktivít. V rámci dialogizmu podnetnou sa ukázala Wittgensteinova téza, podľa ktorej jazyk (určitá jazyková hra) je vždy zložkou určitej formy života. Pojem „formy života“ však doteraz nie je dostatočne vyjasnený.

Marxistická koncepcia vedomia sa už svojimi predpokladmi nachádza mimo dilemu monologizmus-dialogizmus. Marx predovšetkým odstraňuje tézu o sebestačnosti vedomia; tézu, z ktorej vychádza tak monologizmus ako aj dialogizmus. Zároveň Marx analyzuje spoločenské pod-

mienky, z ktorých nevyhnutne vyrastá mýtus o sebestačnosti vedomia a duchovnej produkcie vôbec.

Marxizmus vychádza z rešpektovania skutočnosti, že individuálne vedomie nie je „prafenoméno“, ale vzniká, formuje sa a rozvíja v horizonte historicky a sociálne zadaných foriem styku medzi konkrétnymi indivíduami. Analýza štruktúr vedomia teda predpokladá analýzu reálneho životného kontextu, v ktorom sa vedomie formuje a rozvíja. Marxizmus vidí produkciu vedomia vždy a dôsledne v determináčnych súvislostiach s reálnym historickým vývojom spoločnosti, s formami produkcie materiálnych podmienok sociálneho života. To je cesta nielen ku konkrétnemu skúmaniu mechanizmov spoločenskej podmienenosti štruktúr vedomia, ale aj ku skúmaniu sociálneho charakteru foriem vedomia. Vedomie je vždy vedomím niekoho (osobnostný rozmer), je vedomím niečoho (predmetný rozmer) a vzniká z potreby, z nevyhnutnosti styku s inými ľuďmi (sociálno-komunikačný aspekt). Vedomie teda musíme skúmať v jednote jeho osobnostnej, spoločenskej a predmetnej dimenzie.

Marxizmus však sústreďuje pozornosť nielen na reflexívne, systematizované formy vedomia, ale aj na tie formy vedomia, ktoré sa utvárajú spontánne a nemožno ich oddeliť od činnosti a spoločenských väzieb. Toto spontánne vedomie tvorí rámec, v ktorom sa vytvárajú reflexívne, systematizované formy vedomia.

Reflexívne, systematizované formy vedomia však nie sú iba explikáciou spontánneho vedomia. Predovšetkým vedecké poznanie radikálne prekračuje možnosti spontánneho vedomia. Vedecká reflexia tak zároveň umožňuje odhaliť historickú a sociálnu situovanosť spontánneho vedomia. Konštatovanie historickosti a sociálnej situovanosti (determinovanosti) spontánneho vedomia je potom pre marxizmus východiskom kritiky tých koncepcií, ktoré sa odvolávajú na ahistorické predreflexívne vedomie ako východisko všetkých historických, reflektovaných vzťahov človeka k svetu (fenomenológia, hermeneutika).